

Щеглов А. Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

DOI: 10.33402/obv.2024-80-97

Розділ 5. ПРОВОКАТИВНА РОЛЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ТА ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 р.

The purpose of the proposed paper is a historiographical study of the Soviet Union Red Army and the NKVD provocative role at the initial stage of the Second World War – period of the German-Polish war and so-called Soviet troops «liberation campaign» in the southeastern provinces of Poland in modern Ukrainian historiography. An important place in the implementation of the Soviet plans for the occupation of Western Ukraine in September 1939 was given to the formation of «decent» motives for the inclusion USSR in the Second World War on the side of the aggressor – Germany, by means of manipulative and propaganda tools. Violating previous bilateral agreements with Poland and their international legal obligations, the Soviet special services and party structures actively undermined the internal political position of the Polish state in the territories of Eastern Galicia and Western Volhynia through the press and visual propaganda in the first weeks of September 1939, when the Polish Army put up a courageous resistance to German army from the west. The work, based on a careful study of modern Ukrainian historiography, analyzes in detail the provocative context of Soviet propaganda narratives according to the main themes, scope of application and objects of influence.

Метою нашої роботи є історіографічне дослідження провокативної ролі Червоної армії та НКВС Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни – періоді німецько-польської війни та «визвольного походу» радянських військ у південно-східні воєводства Польщі в сучасній українській історіографії.

Вагоме значення в реалізації радянських планів окупації Західної України у вересні 1939 року надавалося формуванню маніпулятивно-пропагандистськими засобами «пристойних» мотивів вступу СРСР у Другу світову війну на боці агресора – Німеччини.

Порушуючи попередні двосторонні договори з Польщею та свої міжнародно-правові зобов'язання, радянські спецслужби і партійні органи через пресу та наочну агітацію активно підривали внутрішньополітичне становище Польської держави на теренах

Щеглов Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, докторант Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Щеглов А. Ю., 2024.

Східної Галичини та Західної Волині в перші тижні вересня 1939 року, коли Військо Польське чинило спротив просуванню німецької армії із заходу.

У роботі на основі ретельного опрацювання сучасної української історіографії докладно аналізується провокативний контекст радянських пропагандистських наративів за основними темами, сферами застосування та об'єктами впливу.

Автор наголошує, що масований характер провокативного спрямування радянської антипольської пропаганди на початку Другої світової війни, серед іншого, зумовлював дезорганізацію окремих частин Війська Польського та міжетнічну українсько-польську конфронтацію в інтересах фактичної держави-окупанта – Радянського Союзу. Але не варто перебільшувати вплив радянського пропагандистського чинника на ескалацію етнополітичних процесів, внутрішньополітичну нестабільність та соціальне протистояння у Західній Україні у вересні 1939 року.

Аналізуючи післямюнхенську міжнародну ситуацію і шукаючи шлях до взаєморозуміння з А. Гітлером, Й. Сталін неминуче повинен був звернути свій погляд на Польщу. У кожного з її могутніх сусідів був свій не закритий рахунок до неї. У Німеччині це були Данциг, «коридор» і німецька меншина. СРСР же протягом міжвоєнного періоду, як вже зазначалося, розглядав Польщу як антирадянський форпост Заходу і як найбільш ймовірного воєнного противника. Оскільки ні Берлін, ні Москва не змирилися з відновленими в 1918 – 1919 рр. кордонами Речі Посполитої, це створювало передумови для ще одного німецько-радянського пакту антипольської спрямованості (*Трофимович, 2010: 57*).

Київський історик Ю. Николаєць справедливо наголошує, що застосування сили за задумом вождів диктаторських режимів Німеччини та СРСР, чи не найбільше зацікавлених у розгортанні війни, мало забезпечити втілення у життя їхніх планів переділу світу. Але формування мотиваційних установок пересічних громадян, які мали б відмовитися від мирного життя та піти воювати, потребувало широкого комплексу заходів у сфері маніпуляцій свідомістю (*Николаєць, 2017: 324-325*).

Радянський Союз, зовнішньополітична доктрина якого була надзвичайно ідеологізована, непослідовна і кон'юнктурна, виношував ідею чергового поділу Польщі, в якій вбачав тоді найкрупнішого реального противника (*Трофимович, 2010: 69*).

У зв'язку з новою геополітичною обстановкою відбувалися зміни, і на всьому пропагандистському фронті радянська сторона відмовилась від будь-якої критики Німеччини у засобах масової інформації, а дипломатичний корпус впевнено проводив пронімецьку політику (*Шайкан, 2010: 12*).

Пакт Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року був не засобом врегулювання відносин з Німеччиною, а прямою змовою Сталіна і Гітлера, спрямованою на переділ Східної Європи, а отже, на нову світову війну. І першим кроком на цьому шляху стала спільна агресія Німеччини та СРСР проти Польщі, закамуфльована Москвою під «визволення українців та білорусів» (*Литвин, Науменко, 2010: 4*).

Криворізький історик В. Шайкан свого часу слушно зауважував, що у день підписання пакту Молотова – Ріббентропа Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА». В п. 1 цієї постанови було сказано: «Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників запасу...». Призовом мали займатися на найвищому рівні – Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів політично перевірених, фізично здорових, з освітою не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій, і тільки тоді через Політуправління РСЧА представляти на затвердження ЦК ВКП(б). Прийняття такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937-1938 рр., коли були репресовані не менше 44 тис. військовослужбовців, а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що буде покладена на політпрацівників (*Шайкан, 2010: 243*).

Підготовку до можливих військових дій керівництво СРСР розпочало, маскуючись після укладення пакту про ненапад. Аналіз вітчизняних істориків В. Трофимовича та Л. Трофимович опублікованих документів, які нещадно оголюють неправду, що домінувала в радянській історіографії цієї проблеми, наводить на думку, що з'єднання Червоної армії одержали завдання не стільки звільнити населення Західної України й Західної Білорусії, для чого вистачало би відтіснити польські війська на угорську та румунську

території, а розгромити Військо Польське, ліквідувати Другу Річ Посполиту як державу, в якій більшовицький СРСР убачав протягом міжвоєнного періоду потенційного ворога. Своє ставлення до Польщі, що героїчно оборонялася, Й. Сталін через тиждень після німецького нападу на неї, під час зустрічі з керівниками Комінтерну Г. Димитровим і Д. Мануїльським, визначив таким чином: «Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б однією фашистською державою менше! Що поганого було би, коли б унаслідок розгрому Польщі ми поширили соціалістичну систему на нові території і населення». Він пояснював лідерам Комінтерну, що прагне зіштовхнути дві ворожі коаліції капіталістичних держав, а самому залишитись осторонь (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75*).

Приводом до початку війни та ідеологічним виправданням її в очах світової спільноти стала провокація, вчинена самими німцями. Наприкінці серпня 1939 р. була проведена операція «Копзетеп» (консерви). Загін в'язнів, переодягнених у польську військову форму, під командуванням штурмбанфюрера СС Альфреда Гельмута Науйокса, напав на німецьку ж радіостанцію в прикордонному місті Глейвіц. Захопивши її, під звуки пістолетних пострілів зловмисники стали транслювати в ефір виступ польського хору. Коли в'язні залишили радіостанцію, їх розстріляли у дворі і покинули напризволяще. Вже вранці того ж дня цей факт розтлумачувався німецькими засобами масової інформації як неспровокований напад польської сторони на Німеччину. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, чим розпочала Другу світову війну, в якій Гітлер волів встановити світове панування (*Шайкан, 2010: 13*).

Підготовку СРСР до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. Головна газета Радянського Союзу «Правда» за 2 вересня під рубрикою «Європа в передвоєнній лихоманці» на другій сторінці повідомляла, що на польсько-німецькому кордоні відбуваються збройні зіткнення, в Англії та Бельгії оголошена загальна мобілізація, а у Данії – часткова. Тут же вміщена інформація про те, що «Москва спокійна. Для СРСР усунуто загрозу війни – 9 днів тому підписано пакт про ненапад» (*Мельниченко*).

Волинський історик Ігор Пхиденко цілком правильно акцентує, що в цей час Сталін ще не поспішав розпочати свою збройну

акцію проти Польщі, незважаючи на неодноразові звернення з боку Німеччини, яка прагнула перекласти тягар розгрому польської армії частково на плечі СРСР. Вичікувальною позицією Сталін хотів перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину, дочекавшись повідомлень про взяття Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, що дозволило би певним чином «зберегти обличчя». Проте маніакальна боязнь Сталіна перед можливістю створення Західноукраїнської держави (у результаті німецького розгрому Польщі), а також стрімке наближення німецької армії до західноукраїнських земель вирішило питання початку військових дій із боку Радянського Союзу (*Пхиденко, 2012: 153*).

Цілком прогнозованою відповіддю на пошук «пристойних» мотивів для вступу Червоної армії в Польщу стало звернення райхсміністра закордонних справ Ріббентропа від 15 вересня: «Якщо не буде розпочата російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, який лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... Без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у Східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав» (*Брицький, Юрійчук, 2001: 129*).

Одночасно варто згадати думку знаного вітчизняного історика Василя Даниленка, що до бойових дій проти інших держав Радянський Союз готувався давно, і про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб принаймні з 1925 р. вели списки осіб, які служили в польській та румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних «забарвлень» у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (*Даниленко, 2004: 62-63*).

У підготовленій секретаріатом Виконкому Комінтерну 9 вересня за пропозицією генсека ЦК ВКП(б) директиві компартіям зазначалося: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному випадку захищати фашистську Польщу, яка відмовилась від допомоги СРСР, пригноблює інші національності». Цим документом Комінтерн продемонстрував свою антипольську спрямованість (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75*).

Того ж дня, у зв'язку із переданою з Берліну дезінформацією про зайняття німецькими військами Варшави В. Молотов направив привітання керівництву Рейху і передав послу В. Шуленбургу, що Червона армія розпочне військові дії найближчим часом. Однак, повідомлення про те, що Варшава все ще тримається, змусило дещо відтермінувати дату переходу радянськими військами кордону з Польщею (*Сінкевич, 2020: 62*).

11 вересня 1939 р. на базі Білоруського особливого військового округу (БОВО) та Київського особливого військового округу (КОВО) були утворені й розгорнуті 41 стрілецька, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад і 9 артполків, що увійшли до складу Білоруського та Українського фронтів (*Гриневич, 2003: 342*).

Вже 13 вересня на пропозицію військової ради Українського фронту (командувач – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов) було ухвалене рішення про виокремлення з кожної армійської групи оперативного ударного угруповання, що мало у своєму складі вже повністю зосереджені та готові до виконання завдання військові з'єднання. Ці ударні формування одержали назви Північної, Східної та Південної армійських груп. До їхнього складу увійшли 9 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 1 моторизована та 8 танкових бригад (*Руккас, 2010: 168*).

Тими днями частина польських діячів намагалася використати слов'янофільські аргументи для об'єднання сил для порятунку своєї держави. 9 вересня 1939 р. в останньому донесенні, коли Львів бомбардувала німецька авіація, а частини Вермахту підходили до Городка і Янова, радянський консул А. Климов особисто інформував наркома внутрішніх справ Л. Берію, а до того Наркомат закордонних справ, що: «Не тільки мешканці Львова, а сам віце-староста Домбровський заявляють: чому Совіти не займають некуповану німцями територію, ми ж бо слов'яни і завжди знайдемо спільну мову» (*Науменко, 2000: 403*). 19 вересня 1939 р. львівська преса розмістила звернення Слов'янського Комітету Оборони із закликом об'єднати зусилля поляків, росіян, українців і білорусів проти одвічного ворога слов'ян – німців (*Голик, 2009: 269-270*). Наскільки такі настрої були поширеними, чи це було тільки проявом діяльності агентів радянських спецслужб, потребує окремого докладного вивчення у наступних наукових розвідках.

Тоді, коли у лавах польського війська із агресією Німеччини мужньо боролися близько 110 тис. (Руккас, 2001: 142), а з іншими – 150 – 200 тис. (Пурат, 2001: 138) українців – громадян Другої Речі Посполитої та чимало контрактників з числа колишньої старшини Армії Української Народної Республіки, то німецькі інформаційні агентства масово поширювали відомості про заворушення серед українського населення південно-східних воєводств Польщі. Наприклад, 12 вересня повідомлялося, що «...серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух... неминучим є збройне повстання». Або: «...Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків» (Зякун).

Тим часом своїми провокаціями готувався до війни і СРСР. Підготовку до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. На початку вересня 1939 р. у численних газетних публікаціях, повідомленнях радіо подавалася інформація про хід німецько-польської війни, про соціальний і національний гніт, якого зазнавали трудящі, особливо українці та білоруси.

На сторінках радянських газет 13, 14 вересня 1939 р. з'явилися інспіровані статті про повстання галичан проти Польщі, що певною мірою мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А. Шептицьким і головою УНДО В. Мудрим через львівське радіо і польську пресу, це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та пакт Бріана – Келлога від 27 серпня 1928 р. про відмову від війни, як засобу міжнародної політики (Шайкан, 2010, 240-241).

Того ж дня 14 вересня в газеті «Правда» надруковано статтю А. Жданова «Про внутрішні причини військової поразки Польщі», головною серед яких названо гноблення білоруської й української меншин. Вона випромінювала неприховану радість з приводу того, що «Польська держава виявилася настільки німичною і недієздатною, що при перших же військових невдачах стала розсипатися». Стаття стала програмним документом радянської пропаганди, який обґрунтовував дії СРСР стосовно його західного сусіда, і психологічно готував громадян Радянського Союзу до

прийдешнього втручання в німецько-польську війну на боці агресора. Характерно, що у своїй телеграмі до Берліна 14 вересня В. Шуленбург пропонував звернути увагу на цю статтю, оскільки вона містила «політичну мотивацію радянської інтервенції» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75-76*).

Отже, о 5.00 17 вересня 1939 р. передові і диверсійно-штурмові загони Червоної армії перетнули радянсько-польський кордон та розгромили польську прикордонну охорону. Одержавши повідомлення про перехід Червоної армії польського кордону, німецьке командування віддало наказ своїм військам зупинитися на лінії Сколе – Львів – Володимир-Волинський – Брест – Білосток (*Яблонський, Яблонська, 2017: 137*).

Після того, як вранці 17 вересня 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів увійшли в східні землі Другої Речі Посполитої, у радіопроводі голова РНК СРСР В. Молотов заявив, що метою походу є «подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу» (*Баран, Токарський, 2009: 16*).

Отже, вже 17 вересня 1939 р. радянські війська зайняли Тернопіль, Збараж, Рівне; наступного дня – Луцьк, Станіславів, Галич; 22 вересня – Львів; 24 вересня – Дрогобич; 26 вересня – Самбір та Яворів; 27 вересня – Старий Самбір. Вийшовши на річки Західний Буг і Сян, Червона армія зупинилася.

Проте ще на початку вересня 1939 р. військова Рада Українського фронту видала постанову, де, зокрема, наголошувалось: «З метою позитивного впливу на місцеве населення слід вступати до міст під “Інтернаціонал” та українські марші й пісні, організувати мітинги з виступами ораторів українською мовою, розповсюджувати українську пресу, вести агітацію і пропаганду, що ми друзі і визволителі, в жодному разі не допускати аморальних вчинків командирів і бійців» (*Литвин, Науменко, 2010: 57*).

Згодом у місцевій радянській партійній пресі в унісон з нацистською пропагандою радянська також поклала уся відповідальність за початок війни на Польщу, що сама була утворена «згідно з планами імперіалістичної Антанти», а тепер «правляча кліка Польщі ввергла трудящі маси Західної України в криваву бійню в ім'я імперіалістичних інтересів великих польських капіталістів, поміщиків та осадників» (*Лавров*).

Аналіз знаного вітчизняного дослідника українсько-польських відносин І. Ільюшина доступних на сьогодні документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України дає підстави скласти уявлення про механізми дезінформації, які були запущені радянськими органами, у тому числі спецслужбами, у дію у цей період та які використовувалися ними стосовно місцевого населення на повну потужність. У початковий період війни зміст радянської пропаганди і контрпропаганди був стереотипним у своїй суперечності: з одного боку, «Червона армія прийшла на допомогу Польщі», з другого – «Ради і Німеччина пов'язані непорушним союзом», із третього – «повернення СРСР “західних територій” є реваншем за 1920 рік: Польща назавжди перестала існувати, але коли вона стане соціалістичною республікою, радянські війська їй допоможуть» тощо (Ільюшин, 2019: 97).

Саме на формування та закріплення іміджу визволителів, доведення переваг радянської політичної системи була спрямована й активно розгорнута радянськими військами пропагандистська кампанія (Гриневич, 2003: 347-348).

Політуправління Українського фронту видало і поширило серед особового складу, населення та польських військ листівки: «До військ Українського фронту» – 250 тис. примірників; «До робітників і селян Західної України» – 120 тис., «До солдатів і офіцерів польської армії» – 150 тис.; «Промова по радіо Голови РНК СРСР тов. Молотова» (російською, українською й польською мовами) – 1520 тис.; створило газети українською мовою: «Червона Україна» тиражем 15 – 20 тис. примірників; польською – «Głos żołnierza», пізніше перейменованої на «Czerwony Sztandar» та інші часописи. Серед населення розповсюджено до 10 млн екземплярів різноманітної літератури: «Знатні люди Радянської України», «Радянська Батьківщина українського народу», «Квітуча Радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін. (Трофимович, Трофимович, 2019: 78).

Керівництво армійських політичних структур затвердило 11 тем для листівок, зміст яких був спрямований на дискредитацію польської влади: п'ять тем присвячувалися начебто втечі польського уряду за кордон, дві теми – фактам викрадення польським урядом золотого запасу, одна тема – розкішному життю представників польського уряду. У листівках розміщувалися заклики до дій проти поміщиків, заклики брати владу у свої руки та захоплювати панську землю (Павловська, 2009: 131).

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання. Зокрема, у відозві командувача Українським фронтом С. Тимошенка «До робітників і селян Західної України», яку радянські літаки розкидали над територією краю в перший день переходу кордону Червоною армією, звучав відвертий заклик до винищувальної громадянської війни, розпалювання класової та національної ворожнечі, кривавого зведення рахунків. «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну на безправну колонію, які тебе ополячували, в болото запихали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів... Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. Забирайте в свої руки панську землю, луки і вигони. Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки. До зброї, наші брати, ми з вами» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78-79*).

Звернення і заклики листівок забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, до зброї не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. У газеті «Червона Україна» за 17 вересня 1939 р. було опубліковано наступний заклик: «Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї наші брати, ми з вами!» (*Шайкан, 2010: 241*).

Основне місце у висвітленні воєнної тематики відводилося війні між Німеччиною і Польщею, інформація про яку до 17 вересня подавалася радянською пресою в нейтрально стриманому тоні. Однак після ноти радянського уряду, врученої послу Польщі того дня, зміст та обсяги матеріалів про становище в Польщі суттєво змінилися. Польська тема перемістилася на перші сторінки усіх центральних газет і набула агітаційно-пропагандистського спрямування (*Мельниченко*).

Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, а також письменники (нерідко єврейської національності), які розповідали про «переваги» радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. На мітингу у м. Тернополі 20 вересня 1939 р. привітали галичан з визволенням письменники

В. Шкловський та М. Едель, 21 вересня у м. Єзерно на п'яти мітингах лунали промови українською, російською, польською мовами та мовою їдиш (*Шайкан, 2010: 243*).

Щоб мінімізувати негатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаганда. На вулицях міста з'явилися численні агітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури «представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у кущах з поламаними возами, немов цигани» (*Мрака, 2016: 104*).

18 вересня начальник радянського генштабу маршал Шапошніков надіслав командуванню Українського фронту термінове повідомлення, в якому зазначалося, що німецьке головне командування розповсюдило звернення до особового складу щодо відносин з Червоною армією, яка перейшла польський кордон і наступає на захід. Звернення визначало, що при зустрічі з її частинами слід припинити наступ і висилати делегатів від батальйону і вище, які повинні заявляти: «Німецька армія вітає армію Радянського Союзу». Згідно з цими вказівками командир 18-го армійського корпусу генерал Баєр видав наказ, у якому вимагав від командирів усіх рангів роз'яснити особовому складу, що «червоні і німецькі війська – союзні», оскільки уряди СРСР і Німеччини «об'єднали свої зусилля на майбутнє». Відтак «необхідне дружнє відношення усіх німецьких бійців і німецького населення до Червоної армії» (*Литвин, 2009*).

Радянська преса однозначно категорично стверджувала, всупереч реальному перебігу бойових дій на окремих ділянках, особливо в прикордонній смузі, що просування Червоної армії не мало «...ані кроку серйозного опору» з польського боку. Головна мета радянської пропаганди – моральний розклад польських збройних сил і злам їх здатності до опору – досягалася й засобами психологічного тиску. Поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії, підкреслювання в листівках, і в армійських газетах визвольного характеру війни, часто дезорієнтувало польських солдатів, а солдати української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні (*Шайкан, 2010: 242*).

Усі подальші матеріали преси містили широку інформацію про похід Червоної армії в Західну Україну. На перших сторінках

газет під рубрикою «Оперативне зведення Генерального штабу РСЧА» систематично розміщувалася інформація про просування радянських військ. У першому повідомленні 17 вересня зазначалося, що радянські підрозділи зайняли ряд міст Західної України і Західної Білорусії – Рівне, Тернопіль, Коломию. Населення повсюдно зустрічало частини Червоної армії з радістю. В газеті «Комсомолец України» за 18 вересня поряд зі зведенням Генштабу вміщена стаття про мітинг в Академії наук УРСР, на якому президент Академії наук академік О.О. Богомолец та інші промовці одноставно схвалили політику радянського уряду. З піднесенням схвалили вступ радянських військ у Західну Україну й учасники зборів письменників Києва М. Рильський, А. Малишко, А. Головка, В. Сосюра та інші письменники (*Мельниченко*).

Цікаво, що паралельно зі вступом радянських частин на територію сусідньої країни їхнє командування організувало потужну дезінформацію щодо польських оборонців. Свідомо насаджувалася брехня, що Червона армія прийшла допомогти їм у війні з німцями. Це підтверджують численні факти. Як впливало зі свідчень залізничника із Здолбунова, 17 вересня надійшло розпорядження з міністерства зв'язку, яке тоді перебувало в Рівному, щоб усі вони залишалися на місцях і виконували накази радянських представників. «Ніхто з урядових властей, як і військових, не орієнтувався, в якому статусі Ради перейшли наш кордон». Згідно зі свідченнями Я. Ж. з Острога «наша влада не чинила опору, оскільки напередодні прийшла телеграма, що більшовики йдуть нам на допомогу». Із розповіді польського військовополоненого стало відомо, що, перебуваючи в Рівному, солдати були дезорієнтовані, оскільки не знали, у якому статусі вступають червоноармійці. Він зазначив, що останні першими салютували польським солдатам, а на радянських танках майоріли біло-червоні прапори (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78-79*).

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій, тісна взаємодія з'єднань Червоної армії з вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі та початку Другої світової війни» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78*).

За словами визнаного українського дослідника Другої світової війни М. Литвина, військова співпраця вермахту і Червоної армії полягала насамперед у взаємній інформації про дислокацію польського війська та плануванні спільних зусиль для їх знищення. Неодноразово полякам доводилося водночас відбивати удари з обох фронтів (*Литвин, 2009*).

На переговорах з командуванням радянських військ, що підійшли під Львів після того, як вранці 21 вересня 1939 р. розпочався відхід німецьких частин, командувач оборони міста генерал В. Лянгнер заявив: «Львів мав вибір кого впускати за свої мури – німців чи більшовиків. З німцями ми ведемо війну й місто звичайно б'ється з ними вже десять днів. Вони, германці, є ворогами всіх слов'ян. Ви же – слов'яни, а тому ми хочемо віддати місто саме вам». Погоджуючись на капітуляцію, він вимагав, аби після роззброєння усім польським воякам була гарантована особиста свобода, на що одержав позитивну відповідь. Повернувшись до Львова, генерал В. Лянгнер скликав нараду військового керівництва, на якій виголосив результати своїх переговорів. Більшість її учасників погодилися з рішенням командування. Вранці 22 вересня у Винниках був підписаний офіційний протокол передачі Львова Червоній армії (*Руккас, 2010: 179*).

Одночасно вітчизняним історикам варто більш критично оцінити попередні напрацювання окремих колег, де відчувається вплив радянського ідеологічного дискурсу, наприклад, «За наполяганням нацистських політтехнологів зустрічі німецьких та радянських військових ретельно документувалися німецькою стороною з метою долучити СРСР до “спільної відповідальності” за розв'язання Другої світової війни. Гітлерівська пропаганда інтенсивно поширювала міф про нібито спільні паради “переможців над Польщею”, але, як свідчать німецькі документи, кадри кінохроніки німецьких парадів на окупованих територіях штучно доповнювалися зйомками радянських військ під час парадів на території СРСР. Такий засіб PR-акції дав свої отруйні сходи вже напередодні Великої Вітчизняної війни, а також у наші дні» (*Цибулькін, 2011: 384-385*).

Вже 23 вересня 1939 р. на «прохання трудящих» Західної України було відправлено 22 пересувні звукові кіноустановки на автомашинах для того, щоб вони ознайомилися з найкращими радянськими звуковими фільмами: «Ленин в 1918 году», «Чапаев», «Щорс», «Граница на замке», «Великий громадянин»,

«Кармелюк», «Морской пост», «Танкисты», «11 июля», «Год девятнадцатый», «Митька», «Лелюк» та інші (*Соціалістична, 1964: 11*).

Підготовка і входження радянських частин на територію Другої Речі Посполитої супроводжувалися розпалюванням антипольських настроїв серед особового складу, підбурюванням населення Західної України до зведення рахунків за минуле, до знищення «експлуататорів», пограбування їхнього майна, а також до боротьби з українським національним рухом. У директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії про завдання оперативних груп НКВС від 15 вересня наказувалося: «З метою попередження змовницької зрадницької роботи – арештуйте і оголосіть заручниками великих представників із поміщиків, князів, дворян і капіталістів... Заарештуйте найбільш реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевих поліцій, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2 відділу (Генштабу), воевод і їх найближчих помічників, керівників к/р партій – ППС... УНДО... ОУН... УСРП... ФНС...» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 79-80*).

У радянській агітації наголошено на безпосередньому підбурюванні до «розрахунку за минуле», до знищення «класових ворогів», пограбування майна, нацьковування національностей одна на одну. Особливо активізувалися в цей період ті з-поміж представників національних меншин у довоєнній Польщі, які вважали, що потерпають від «польської займанщини», передусім члени ОУН і КПЗУ. Як відомо, напередодні війни на західноукраїнських землях прокотилася хвиля антиукраїнських акцій (руйнування православних церков на Холмщині, примусове навернення українського православного люду Холмщини і Волині в католицизм, виселення української людності з прикордонної смуги, арешти «ненадійного українського елементу» з-поміж міської та сільської інтелігенції й ув'язнення його в таборі Береза Картузька тощо) (*Льюшин, 2019: 97*).

Незаперечними є факти, що міжетнічні сутички свідомо провокували представники радянського режиму. Наприклад, у містечку Бережани червоноармійці застрелили місцевого римокатолицького священика Я. Гаха, відомого своїми наполегливими спробами полонізувати українських дітей, у відповідь на постріл невідомого, що пролунав під час проходження колони радянських військ містами, та на миттєві звинувачення місцевих українців, що винуватець – «польський ксьондз» (*Редліх, 2002: 152*).

Досягнення цілей протиборчими сторонами передбачало масштабні маніпуляції етнічними цінностями, історичною пам'яттю. Закладені в основі мобілізації людей на війну, подібні маніпуляції неминуче впливали на характер організації пропагандистських кампаній, а з часом і на висвітлення дослідниками подій війни. Сформовані переважно у таборі переможців результати маніпуляцій свідомістю громадян тривалий час «мандрували» науковими працями у вигляді штампів. Їх породження найчастіше зумовлювалось уявленнями про громадянські обов'язки, оцінками цілей і характеру війни та ролі окремих країн у її розпалюванні, а також союзницьких стосунків між країнами – учасниками війни. З огляду на це, оцінки участі населення України у Другій світовій війні багато в чому зумовлювалися включенням її земель до складу різних держав (і, відповідно, різницею оцінок громадянських обов'язків), зміною союзницьких пріоритетів СРСР та Німеччини у ході війни та специфікою уявлень вищого керівництва саме цих держав про цілі і завдання етнополітики (*Николаєць, 2017: 325*).

Зі вступом Червоної армії 17 вересня 1939 р. у Східну Галичину і Західну Волинь представники радянських органів влади, висувачи гасла соціальної справедливості, намагалися пробудити ненависть до заможніших верств суспільства цих регіонів. У суспільній свідомості формувався образ нахабного поляка-товстуна в конфедератці, із батогом і кайданами – семіотичними ознаками пригноблення українського народу. Деякі з радянських пропагандистів й агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, «вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир», тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, убивств підприємців і купців тощо (*Льюшин, 2019: 95*).

Командири, комісари, червоноармійці почали перебирати на себе роль «месників за народні страждання» і «карального меча правосуддя». Цілковита безкарність у розпорядженні «людським матеріалом», освячена ідеологією боротьби з «класовими ворогами» та «білополяками», вилилась у незаконні розстріли, масові вбивства військовополонених і цивільних осіб. Поширювалися чутки про те, що оскільки Польська держава припинила існувати, це нібито припинило стосовно її громадян дію міжнародного права: полонених і заарештованих можна просто знищувати. Нерідко на це націлювали партійні органи (*Трофимович, Трофимович, 2019: 80*).

Для остаточного закріплення опанування Радянським Союзом Східної Галичини та Західної Волині необхідно було досягнути порозуміння з Німеччиною у визначенні лінії кордону між обома державами. 27 вересня 1939 р. від імені фюрера Й. Ріббентроп просив радянський уряд дещо відійти від домовленостей із секретного протоколу 23 серпня 1939 р. і віддати Німеччині район нафтових родовищ у верхній течії р. Сян, а також лісові масиви Західної Білорусі. Натомість Берлін обіцяв відмовитися від своєї ідеї створити «залишкову Польську державу». У відповідь Й. Сталін заявив, що збереження у будь-якій формі польської державності не відповідає інтересам обох держав. Він бачив два варіанти вирішення проблеми. Перший – поділити Польщу згідно з протоколом від 23 серпня 1939 р. За цим планом обидві держави мали б у своїх кордонах як польські, так і українські й білоруські етнічні території. Щодо перших, то кожна з учасниць переговорів пішла б своїм шляхом: Німеччина, напевне, створила б уздовж Вісли протекторат чи щось подібне, а СРСР – автономну Польську радянську республіку. Найбільшу небезпеку від такого розвитку подій лідер Радянського Союзу вбачав у тому, що державницькі прагнення поляків у майбутньому могли б стати чинником розбрату між СРСР та Німеччиною. У результаті було досягнуто компромісного варіанта – українські землі до лінії Керзона залишалися за СРСР, але Німеччині мала постачатися нафта в обсягах, що дорівнюють річному видобутку в районах Дрогобича і Борислава, за умови, що половина її об'єму буде поставлятися з українських родовищ, а друга частина – з інших родовищ СРСР (Мусієвський, 2009: 211-212).

У ніч на 29 вересня 1939 р. разом із підписанням відомого радянсько-німецького договору про дружбу і кордони були підписані три таємні протоколи: про лінію кордону по річках Західний Буг – Нарев; про взаємні зусилля щодо недопущення на зайнятих польських територіях польської агітації та провокацій; про переселення німців із Західної України та українців і білорусів із північної Польщі (Литвин, Науменко, 2010: 50).

Досягнувши домовленостей із Німеччиною щодо розмежування території колишніх т. зв. південно-східних, переважно українських за своїм етнічним складом, теренів Польщі, Радянський Союз зосередився на політико-правовому закріпленні своєї влади на цих землях, під час якого чільне місце відігравала пропаганда, що варте окремої наукової розвідки.

Використані посилання

Баран В., Токарський В. (2009). *Україна: західні землі: 1939–1941 рр.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. 448 с.

Брицький П., Юрійчук Є. (2001). Українське питання в радянсько-німецькій політиці напередодні і на початку Другої світової війни (серпень-вересень 1939 р.). *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р.* Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка. С. 127-130.

Голик Р. (2009). «Западенці, москалі та східняки»: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. С. 210–288.

Гриневиц В. (2003). Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 10. С. 340–372.

Даниленко В. (2004). «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* № 1/2 (22/23). С. 59–79.

Льюшин І. (2019). Інкorporація Західної Волині й Східної Галичини до СРСР та її вплив на місцеві українсько-польські відносини в 1939-1941 рр. *Вересень 1939 у долі держав та народів, війна, репресії, пам'ять.* Луцьк: Вежа-Друк. С. 94–112.

Зякун А. (2005). «Українська карта» в кінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст.: передумови та механізми об'єднання. *Сумська старовина.* Вип. XV. С. 71 – 78.

Лавров П. (1939). Польські осадники – люті вороги трудящих селян Західної України. *Вільна Україна.* № 10 (5 жовтня).

Литвин М. (2009). Німецько-радянська воєнна кампанія 1939 р. в Галичині: нові російські документи Україна. *Україна. Європа. Світ. Серія: Історія, міжнаціональні відносини.* Вип. 2. С. 191–194.

Литвин М., Науменко К. (2010). *Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр.* Київ. 80 с.

Мельниченко В. (2010). Висвітлення подій початку Другої світової війни в радянській пресі (серпень-вересень). *Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 жовтня 2010 р. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* С. 99–103.

Мрака І. (2016). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р. *Український історичний журнал.* № 1. С. 98–112.

Мусієвський В. (2009). Фактор західноукраїнських земель у польсько-радянсько-німецьких стосунках на початковому етапі Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження.* № 1. С. 209–213.

Науменко К. (2000). Генеральне консульство СРСР у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 7. С. 387–403.

Ніколаєць Ю. (2017). Національні меншини України у роки Другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін: науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 5-6. С. 321–368.

Павловська С. (2019). Діяльність радянських військових ідеологічних структур серед населення Західної України, Буковини та Бессарабії у 1939–1940 рр. *Воєнно-історичний вісник*. № 1. С. 129–139.

Пурат А. (2001). Українці у вересневій кампанії. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції, 23–24 вересня 1999 р.* С. 137–141.

Пхиденко І. (2012). Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. Луцьк. С. 152–158.

Редліх Ш. (2002). *Разом і нарізно в Бережанах*. Київ: Дух і літера. 325 с.

Руккас А. (2001). Участь українців-воjakів польської армії у вересневій кампанії 1939 року. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р.* С. 142–146.

Руккас А. (2010). Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга I*. Київ: Наукова думка. С. 165–195.

Сінкевич Є. (2020). *Українсько-польські відносини (1918–2020)*. Черкаси: Видавництво ЧНУ імені Б. Хмельницького. 145 с.

Соціалістична культура Львівщини: збірник архівних документів і матеріалів (1939–1962) (1964). Львів: Каменяр. 199 с.

Трофимович В., Трофимович Л. (2019). Польське питання під час підготовки та здійснення «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. Вересень 1939 у долі держав та народів, війна, репресії, пам'ять: науковий збірник. Луцьк: Вежа-Друк. С. 75–81.

Трофимович Л. (2010). Радянсько-польські відносини та українське питання. 1938 – липень 1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. С. 51–71.

Цибулькін В., Рожан Л., Веденєв Д., Гавриленко О., Закутайло О. (2011). *Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України*. Київ: «Преса України». 536 с.

Шайкан В. (2010). Більшовики і Західна Україна на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 13. С. 240–248.

Шайкан В. (2010). Підготовка до Другої світової війни: ідеологічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. X–XI. С. 7–13.

Яблонський В., Яблонська О. (2017). *Нескорена Волинь: монографія*. Київ. 336 с.